

תנ"ך עכשיו !
עיון משווה בין שלושה משירי נאווה סמל
לשתי יצירות מאת חיים נחמן ביאליק
טליה הורוביץ

לעילוי נשמת ידידתי, נאווה סמל

מחקר זה מעמת שתי תפיסות עולם, הנוגעות לשאלת מימושו של שלום אמת בין ישראל לבין שכנותיה בפרט, ובין ישראל לבין גויים וזרים בכלל. במחקר מוצגות סוגות שירה שונות: שירים ליריים, שירים דמויי סוניטה חצויה ושירים פזמונאיים של נאווה סמל ("אחים בדם", "שרה, שרה" ו"גרה"), ושל חיים נחמן ביאליק ("יעקב ועשו"), בצד לגנדה פרוזאית ("מגלת ערפה"), לכולן נושא משותף: תיאור יחסי אחים או קרובים שהפכו לעמים עוינים.

עמדותיהם של שני היוצרים מקוטבות; ביאליק משוכנע, כרבי שמעון בר יוחאי, ש"בידוע שעשו שונא ליעקב" מאז ומעולם. סמל נכספת לשלום, הגם שהיא מודעת היטב לקשיי מימושו. על אף שונותם מציעים שני היוצרים פרשנות אקטואלית לאירועים מקראיים קדומים, המוכיחה הן ש"מעשה אבות סימן לבנים", והן ש"שבעים פנים לתורה".

מבוא

ספר השירים **מזמור לתנ"ך**¹ ראה אור כשנתיים ומחצה לפני פטירתה של נאווה סמל (יד בכסלו תשע"ח; 2.12.2017) ממחלה קשה. לסמל הייתה זיקה עמוקה לתנ"ך ולמדרשי חז"ל. היא נעזרה בדמויות מקראיות ובקורותיהן כדי להציג עמדה בסוגיות עכשוויות בוערות, כגון אפשרות מימושו של שלום עולמי, או של שלום בין ישראל לאחיותיה למחצה הערביות, כמו גם הצפת סוגיית היחס לזרים בארצנו. במחקר זה מעומתות עמדותיה, כפי שהן באות לידי ביטוי בשיריה: "אחים בדם", "שרה, שרה" ו"גרה", עם עמדותיו של חיים נחמן ביאליק ביצירותיו, "יעקב ועשו" ו"מגלת ערפה". עיון משווה ביניהם מלמד על שתי תפיסות עולם

¹ קדם לפרסום הספר שיתוף של סמל עם המלחינה אלה מילך-שריף ב"אני רוצה להיכנס לספר בראשית – מחזור שירי תנ"ך", בשנים 2005 ו-2008 באבו גוש וב-2006 בתיאטרון צוותא, בביצוע המקהלה הקאמרית רמת-גן, בניצוחה של חנה צור.

מקוטבות בנושא מימושו של שלום בין גויים לבין יהודים בכלל ובין ערבים לבין יהודים בפרט. שני היוצרים נזקקים לדמויות מקראיות, שלדעתם, לא על עצמן בלבד באו ללמד. אף לא על זמן; על יחסי עמים ועל יחסי ישראל ואומות העולם בימים ההם ובזמן הזה הן מלמדות. בחלקו הראשון של המחקר מוצגת עמדתה של סמל. בשני – עמדתו של ביאליק, ולאחריו עיון משווה ביניהם.

א. עיון בשירי נאוה סמל

בשיר "אחים בדם" (סמל, 2015, 17) תופסת סמל את רצח הבל בידי קין אחיו בראשיתו של עולם כמשל להחמצה נצחית של שלום בין בני אדם (השיר בן שמונה טורים, כותרו אינו מנוקד כמו גם כותרי "שרה, שרה" ו"גרה").

אחים בדם

וַיְהִי בַּהַיּוֹתָם בְּשָׂדֵה וַיִּקַּם קַיִן אֶל הֶבֶל אָחִיו וַיַּהַרְגֵהוּ (בראשית ד, 8)

אלו קין לא הָיָה הוֹרֵג אֶת הֶבֶל	אלו רק קין הָיָה מְתַנַּצֵּל
הֵם הָיוּ נִשְׁאָרִים לְעוֹלָם אַחַד שָׁל אַח,	לְרַגְלָיו שֶׁל הֶבֶל נוֹפֵל –
כָּאֵן וְעַד סוֹף הַתּוֹרָה	לוֹ רַק "סְלִיחָה" הָיָה אוֹמֵר
	וְאֵת הָאָבֶן קוֹבֵר.

הָעוֹלָם הָיָה לְגַמְרֵי אַחֵר.

שני בתי השיר הראשונים בני שבעה טורים דמויי 'סוניטה חצויה' – לא רק על פי מספר הטורים אלא גם על פי המבנה² – מציגים מציאות מהופכת למציאות התנ"כית, המצוטטת במוטו לשיר זה. לו רק התנצל קין בפני הבל, לו הטמין את כלי הרצח שנטל חיים באָבֶם, לדעתה, "הָעוֹלָם הָיָה לְגַמְרֵי אַחֵר". זוהי משאלת לב תמימה. לא קל לבקש סליחה, לא היום. גם לא בימי בראשית. כמו קין, גם יעקב אבינו לא התנצל בפני תאומו, עשו, אלא שיתף פעולה עם אמו כדי לזכות בכרכת אביו, שנועדה לאחיו (בראשית כז, אולם ראו שפיר, תשנ"ה). אף התנצלותה של רבקה בפני אישה, יצחק אבינו, אינה מוזכרת במקרא (בראשית כז). יוסף לא התנצל בפני אָחִיו על הוצאת דיבתם רעה, אף לא על שני חלומות גדלות שעליהם דיווח לאחיו (בראשית לז). אף הם לא התנצלו בפניו על שזממו להרגו, ושהמירו את הריגתו במכירתו לישמעאלים (שם).

יוצא דופן מבחינה זו הוא דוד המלך, שהודה בחטאו בפני נתן הנביא שהוכיחו (שמ"ב יב, 13), אך הוא לא התנצל בפני אוריה, שאותו הורה להביא "אֶל מוֹל פְּנֵי הַמְּלַחְמָה הַחַזָּקָה [...] וְנָקָה וְנָמְתָ" (שמואל ב יא, 14–15). אף לא בפני מאה לוחמים נוספים או בני משפחותיהם שנהרגו עמו. להפך, הוא ניחם את יואב: "אֵל יָרַע בְּעֵינַיךָ אֶת הַדָּבָר הַזֶּה פִּי כָזָה וְכָזָה, תֹּאכַל הַחֶרֶב" (שם, 25). גם לא התנצל בפני בת שבע (אולם ראו מדן, תשע"א, וראו התנצלותו בפני

² שלושה טורים בבית הפותח, ארבעה בבית שלאחריו ובית שלישי בן טור אחד בלבד. כחלופה לשבעה טורים בסונטה מלאה שבה י"ד טורי שיר, המציגים לרוב במחצית הראשונה תיזה, בשנייה – אנטי תיזה, בסיום שואפות להגיע לסינתזה.

אביגיל, אשת נבל הכרמלי, שמואל א כה, 32–35). כל הסוגיות המקראיות הכואבות הללו הובנו עד הנה על פי פשוטו של מקרא בלבד בעקבות נאוה סמל, אשר דבקה בפשט המקראי נטול הפרשנות. כולן נידונו, ולכולן ניתנו הסברים שונים, לעתים מקוטבים, אולם לא בכך עסקינן. עובדה היא שקין לא התנצל בפני הבל, גם לא בפני אלוהים, שמפניו ברח, ובתשובה ל"אֵי הָבֵל אָחִיד?" (בראשית ד, 9), השיב ספק כמתחמק, ספק כקנאי כועס: "לֹא יָדַעְתִּי; הֲשֹׁמֵר אָחִי אֲנִי?" (שם). מדוע רצה את אחיו? נראה שעל פי פשוטם של פסוקים לא יכול היה להכיל את העובדה שאלוהים העדיף את תשורת אחיו על פני מנחתו (ראו בראשית ד, 3–5).

הכתוב אינו מעלים עין מהעובדה, שקין הקדים את אחיו בהבאת התשורה. אפשר, שלולא הבחינו הפרשנים באיכויות השונות של כל אחת מהתשורות – דבר המסביר את העדפתו של אלוהים (ראו על אתר פירושי רש"י ורס"ג ודברי רמב"ן על פרשנותם) – שמא לא היינו מבחינים בהבדל ביניהן, ומעריכים, כמו קין, דווקא את המקדים להודות בהבאת קרבן תודה. ממילא יכולים היינו להבין את מצוקתו שהתבטאה בכעס ובנפילת פנים בשל העלבות הקשה; ועדיין אין אלה מצדיקים רצח. הוא יכול היה להתעמת ולברר עם אלוהיו מה גרם להחלטתו. הרי אלוהים שאלו בלשון רכה: "לָמָּה תָּרַח לָךְ, וְלָמָּה נָפְלוּ פְּנֵיךָ?" (בראשית ד, 6; על הוראת אמ"ר בלשון רכה ראו פירוש רש"י לשמות יט, 3), ואף הציע לו לפשפש במעשיו "הֲלוֹא אִם תֵּיטֵב, שְׂאֵת, וְאִם לֹא תֵיטֵב לְפָתַח חַטָּאת רִבֵּץ; וְאֵלֶיךָ תִּשְׁוֹקוּ וְאָתָּה תִּמְשָׁל בּוֹ" (בראשית ד, 7), אך קין לא קיבל את הצעתו.

הכתוב אינו מפרש באיזו תואנה משך את אחיו לשדה, ומה הייתה העילה למריבתם. חז"ל משלימים את פערי הרובד הגלוי של הכתובים, ומציעים טעמים שונים לרצח, שאינם עוסקים בהכרח בדמויות המקראיות; הם מנצלים את שאירע להן כדי להציע סיבות על זמניות למאבקים בין אחים, בן בני אדם ובין עמים, דוגמת הסבריה של ליבוביץ (תשכ"ט) למדרש בראשית רבה כב, טז.

סמל אינה תוהה, כחז"ל וכפרשנים מאוחרים להם, מה גרם לרצח. אין לה עניין בהשלמת פערי טקסט מקראי. אף אינה מציעה סיבות לרצח. היא מרוכזת כל כולה בתהייה כיצד היו פני הדברים בעולם לו קין היה מתנצל, מבקש סליחה וקובר את כלי הרצח (לגרסתה הייתה זו אבן. מעניין כי דווקא בעניין זה בחרה באחת מגרסאות חז"ל [ראו בראשית רבה כב, ח] שאין לה כלל רמז על פי פשט הכתוב). לו רק היה עושה זאת, "הָעוֹלָם הָיָה לְגִמְרֵי אַחֵר". כנוסח הטור החותם את השיר.

סמל לא השלימה את תבנית הסוניטה הנורמטיבית בעלת ארבעה-עשר טורים, המחייבת להציע לתבנית הקיימת בשיר חלופה לוגית בעלת שבעה טורים נוספים, שכל אחת משני בתיה היה פותח ב"אָז" (או נרדפותיו), כהשלמה ל"לו"; תחת זאת בחרה לצמצמן לארבע מילים חדות ובהירות ("הָעוֹלָם הָיָה לְגִמְרֵי אַחֵר"), המבטאות משאלת לב, המאפיינת את מי שסמל הייתה בעיני רבים (ראו לדוגמא לב ארי, תשע"ח, 22).

שרה, שרה

עמדה דומה מצויה בשיר "שרה, שרה" (סמל, 2015, 34), עניינה בו הוא ביחסי עמנו ואויבנו, לאמור, בסכסוך הישראלי-ערבי רב השנים, ולא בעולם כולו.

גם שיר זה פותח במוטו מקראי:

ותָרָא שְׁרָה אֶת-בֶּן-הַגֵּר הַמְצֻרִית, אֲשֶׁר יָלְדָה לְאַבְרָהָם, מִצַּחֵק;
 וְתֹאמֶר, לְאַבְרָהָם, גֵּרֶשׁ הָאֵמָה הַזֹּאת, וְאֵת בְּנָהּ,
 כִּי לֹא יִרְשׁ בֶּן הָאֵמָה הַזֹּאת, עִם בְּנֵי עַם יִצְחָק.
 (בראשית כא, 9–10)

לְסֹפֵר בְּרֵאשִׁית אֲנִי רוֹצֶה לְהַכְנִיס	שְׁרָה, שְׁרָה,
בְּפָרֶק פ"ף-אֶלֶף לְחֹלֶל אֵיזָה נֶס,	תְּנִי לְיִצְחָק, תְּנִי לְיִשְׁמַעֵאל
לְהוֹסִיף עוֹד שׁוֹרָה	לְהִיּוֹת אֲחִים מְאֹשְׁרִים.
וְלֹמַר כֶּף לְשְׁרָה:	שְׁיִשְׁחָקוּ, שְׁיִגְדְּלוּ יַחַד
אֶל תְּגַרְשִׁי אֶת שְׁפָחֶתְךָ הַגֵּר	שְׁיִהְיוּ חֲבָרִים
אֶל תְּגַרְשִׁי אֶל הַמִּדְבָּר.	מִכָּאן וְעַד סוֹף הַדְּוֵרוֹת.
אֶת תַּחֲסֻכֵי מְאֵתָנוּ הַמוֹן צְרוֹת.	

גם בשיר לירי³ זה, כמו בקודמו, התמקדה סמל בבחינת תוצאות גירוש הגר לדורות מבית אברהם יותר מאשר בהערכת מעשיה של שרה בזמן אמת, שכן בעצם הגירוש גרמה שרה למאבקים נצחיים ("מכאן ועד סוף הדורות") בין ישראל לשכנותיה. לו נמנעה מכך הייתה, ודאי, חוסכת "מאתנו המון צרות". לו רק הייתה שרה נענית לקריאתה של סמל, בת דורנו, יכול היה פרק כא בבראשית לשנות את פניו.

את הפועל המקראי צח"ק (בראשית כא, 9) פירשה סמל כשח"ק. לאמור, שרה סירבה לאפשר לישמעאל לשחק עם אחיו למחצה, לגדול עמו, להיות חברו. פירוש זה אינו ייחודי לה. כך מצאנו אצל פרשני ימי הביניים, ראב"ע וחזקוני (בפירושיהם על אתר). אמנם פרשנים אחרים נסמכים על חז"ל, ומציעים פירושים שונים:

- רש"י: "לשון עבודה זרה [...] דבר אחר לשון גילוי עריות [...] דבר אחר לשון רציחה, שהיה מריב עם יצחק על הירושה, ואומר: אני בכור ונוטל פי שניים ויוצאים לשדה ונוטל קשתו ויורה בו חצים [...] ואמר הלא משחק אני [...]". (פירושו לבראשית כא, 9–10). נראה כי הפירוש המועדף עליו הוא האחרון. רק הוא מסתמך על דבריה המפורשים של שרה: "כי לא יירש בן-האמה הזאת, עם-בני עם-יצחק" (שם, 10).
- רמב"ן: דוחה את כל פירושי רש"י. לדעתו, שרה לא יכלה לשאת את לעגו של ישמעאל למשתה בבית אברהם, "כי אמרה: העבד המלעיג על אדוניו חייב הוא למות או להלקותו,

³ Lyric poem מיוונית עתיקה. Lyre הוא נבל קטן. בתקופות קדומות נהוג היה שמשוררים נודדים שרים ומנגנים שיריהם. הגם שחלפו 500 שנים מאז שמנהג זה פסק, ועתה נכתבים שירים ליריים שאינם מושרים ומנוגנים. דבקו עקבות כלי זה בסוג שירה המכונה שירה לירית, לרוב היא כתובה בגוף ראשון. היא תמונתית וקצרה, ובה מובע בעוצמה רגשית הלך נפש אישי ופרטי, זוהי "חוויה שלבשה צורה". ראו לקסיקון ספרות, הספרייה של מט"ח. http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=10488

ואני רוצה שתגרש אותו מאתי, ולא יירש בנכסיך כלל עם בני שהוא בן גבירה" (פירושו לבראשית כא, 9).

● ספורנו: מסכים עם רמב"ן, ומוסיף את תוכן דברי הלעג: "באמרו ששרה התעברה מאבימלך" (פירושו, שם).

גם אם הכירה את הפירושים הללו, בחרה סמל במה שנדמה היה לה כפירוש הדבק בפשוטו של מקרא. לפיכך הבינה את הסיפא שבמוטו, "פי לא יירש", כתוצאת הגירוש ולא כנימוק לביצועו. כבשיר "אחים בדם" גם בשיר זה אין לסמל עניין בהשלמת פערים שבכתובים, אלא בהצגת מציאות, שיכולה הייתה להיות אחרת, לו רק נמנעה שרה מדרישתה לגירוש. נראה שסמל התעלמה מדברי אלוהים אל אברהם: "אל ירע בעיניך על הנער ועל אמתך. פל אשר תאמר אליך שרה, שמע בקלה, פי ביצחק, ויקרא לך ירע" (בראשית כא, 12). מה שהניע את שרה היה צו אלוהי. אולם סמל אינה מפרשת את המקרא. כל חפצה הוא לתקן עולם, ולדעתה, תיקון זה תלוי בבני אדם, לא ביישות מטא פיזית.

ב'פתח דבר' לספרה (סמל, 2015, 5) התייחס רפל לשאלת הלגיטימיות של פרשנות אקטואלית מעין זו למקרא. לדעתו, פרשנות כזו בהחלט אפשרית, והוא מוצא סימוכין במשנה: "הפוך בה והפוך בה שהכל בה" – משנה במסכת פרקי אבות (ה, כה) פותחת בדברי חכם בשם בן בג בג בזהותו אלמונית, ושהיה, ככל הנראה, בקי ורגיל בכל חדרי התורה. במשפט הקצרצר שלוש מתוך שש המילים הן "בה", בתורה. בכל עת ובכל מקום ניתן למצוא בה את כל מה שאדם מחפש לרוח יומו, למסכת מעשיו, להגיון רוחו.

רפל מודע לברכה ולסכנה בהצגת משמעות אקטואלית לדמויות תנ"כיות; הסכנה מצויה, בכך שהיצירה הספרותית תשכיח את הדמות המקורית ואת בשורתה; אולם הוא משוכנע ששירי **מזמור לתנ"ך** "יצאו מכלל סכנה, והם שוכנים לבטח במחוזות הברכה" (שם). סמל "ודאי אינה תמימה"; היא מבקשת את המשמעות לעת הזאת. לדבריו (שם, 5–6) שירי **מזמור לתנ"ך** בכלל ו"שרה, שרה" בפרט הם אחד מ"שבעים פנים לתורה": "הטקסט התנ"כי הוא הסוד, הגרעין המעמיק שורשים, שמהם צומח העץ המרהיב שלה", כהערכתו החד משמעית. חתירתה הבלתי נלאית של סמל לחשוף בסיפור המקראי משמעויות אקטואליות לימינו מתבטאת אף בשיר "גרה" – מונולוג של נעמי, שמנסה לשכנע את רות כלתה לחזור אל עמה.

גרה

ותאמר רות אל-תפגע-בי, לעזבך לשוב מאתריך,
פי אל אשר תלכי אלך, ובאשר תליני אלין
עמך עמי, ואלהיך אלהי.

(רות א, 16)

נעמי

א

אל תלכי אתי, רות, עכשו נעצר
את הגבול הזה לבדי אעבר,
ואת עורך בנקודת החזור
על עקבותי שובי אחר.
אל תלכי אתי, רות, נפרד יקרה

מן העבר ההוא זו לא ארץ בחירה,
שם יצביעו עליך, ידברו בך סרה,
לעולם תהיי בשבילם "הזרה".
נכריה כאן בינינו, אשת צרה
על משקוף ירשם "פה גרה גרה".

ב

אל תלכי אתי, רות,
אלמנה – לא פלה,
במולדת שלי
כבר אבדה החמלה.
כי העם שלי בפחדו מכתה
ונוצל את עצמו מפני כל איש זר,

שם שרה שלחה למדבר את הגר
הם קוראים לעצמם "העם הנבחר".
צורים בגבולם, לבם הנסגר
והפל מאימת האחר, לא מפר,
בשוק ברחוב, בכפר

ג

תמיד יזהו בך את אות הנכר.
הלילה יורד, רות
שמי מואב הם שלך,
עמי לא עמך,
אלהי הוא לא לך.

שובי אחר, פלתי כמו בתי
כי ביתי לא ביתך,
וביתך לא ביתי
עד יום מותך
עד יום מותי.

במזמור לתנ"ך ישנן סוגות אחדות, שתיים מהן נידונו לעיל: שיר לירי ("שרה, שרה") ושיר לירי דמוי חצי סוניטה ("אחים בדם"). בחירתה של סמל ב"גרה" במאפיין דרמטי מובהק כמונולוג אינו מפתיע. יסודות דרמטיים מצויים בשירים נוספים (סמל 2015, 13; 22; 37; 42; 45; 90; 96). הספר נחתם באפילוג (שם, 103) – מושג הלקוח אף הוא מסוגת הדרמה. חלקם מופיע גם בבלדות (שם, 27–30), ומבדיקת המצאי בספר עולה, כי סוגת השיר הדרמטי מועדפת עליה.⁴

⁴ שכן היא כתבה מחזות ותסריטים כגון: ילד מאחורי העיניים. צחוק של עכברוש, שכתוב בחמישה ז'אנרים שונים: סיפור, אגדה, שירת אינטרנט, פנטזיה עתידנית ויומן, שמצטרפים ליצירה מרשימה אחת, קצבית וסוחפת – הפך לאופרה. ב-1999 השתתפה סמל בכתיבת התסריט לסרט התיעודי על שואת יהודי טרנסניסטריה: לומר קדיש וללכת, בהפקת הטלוויזיה החינוכית הישראלית. כמו כן כתבה את התסריט לסרט הדרמה, דבר על מקום הימצאם, בבימויו של יהלי ברגמן, בהפקת הערוץ הראשון. נראה שאהבתה לז'אנר הדרמטי מושפעת מהעובדה שאישה, נעם סמל יכד"ל, הוא איש תיאטרון מובהק, שהיה, בין שאר תפקידיו, מנכ"ל תיאטרון חיפה, מפיק פרטי וכמחצית המאה מנכ"ל תיאטרון הקאמרי.

בשיר מתוארת תגובת נעמי להצהרת האמונים של רות (א, 16), המופיעה גם במוטו. לתגובה זו אין כלל רמז בפשט הכתוב. פסוק 18 מתאר את שפת גופה ולא את תגובתה המילולית של נעמי: "וַתֵּרָא כִּי מִתְאַמְצֶת הִיא לְלֶכֶת אִתָּהּ וַתְּחַדְּל, לְדַבֵּר אֵלֶיהָ". מדוע חדלה לדבר? המפני שהבינה שאין עוד טעם לנסות לשכנעה? שמא פגין כעסה על שלא צייתה לדברים שהשמיעה באזני שתי כלותיה? עובדה היא שכשהגיעו לייעדן, לא הציגה אותה בפני נשות בית לחם. בתשובה לתמיהתן ("וַתַּהֲרֹם כָּל-הָעִיר עֲלֵיהֶן, וַתֵּאמְרֶנָּה הַזֹּאת נְעֻמִי?! רות א, 19), שנאמרה ספק בינן לבין עצמן, ספק בפנייה ישירה אליה, סיפרה בכאב על עצמה בלבד ("אַל תִּקְרְאֵנָה לִי נְעֻמִי: קְרְאֵנִי מְרָא, כִּי הָמָר שָׂדֵי לִי מָאד; אֲנִי מְלֵאָה הֶלְכָתִי, וְרִיקָם הִשִּׁיבֵנִי יְהוָה; לָמָּה תִּקְרְאֵנָה לִי, נְעֻמִי, וַיְהוֶה עֲנָה בִּי, וְשָׂדֵי הָרַע לִי" (שם, 20–21)). חמש פעמים השתמשה בכינוי הקניין "לִי", כמו גם ב"אֲנִי" ו"בִּי" (נוסף לשימושה בגוף מדבר השווה לשאלת הבן הרשע שמות ניב, 26; יג, 8] ובהגדה של פסח), כמתעלמת בכוונה תחילה מנוכחותה של רות, כלתה. כך ניתן לפרש את הפסוק על פי הפשט, אף כי לא כך קראוהו פרשני מקרא, דוגמת רס"ג על אתר ("כאשר ידעה כי אמיצה היא, חדלה להתווכח עמה") וכרש"י (שם, "מכאן אמרו: אין מרבין עליו, ואין מדקדקין עליו"). בפירושו למילים "וַתֵּלַכְנָה שְׂתֵיהֶם" (שם, 19), מצטט רש"י את דברי רבי אבהו: "בוא וראה כמה חביבין הגרים לפני הקב"ה, כיוון שנתנה דעתה להתגיר, השווה אותה הכתוב לנעמי" (יבמות מז, ב; רות רבה ג, ה). רלב"ג (על אתר) למד מפסוק זה הלכה בעניין גרים: "למדנו מזה שאחר שנמסרו לגר קלות וחמורות מהתורה, ועם כל זה הוא רוצה בה, ראוי להימנע מלדבר אליה עוד" (כנזכר ביבמות א–ב). פירושים אלה תואמים לפרקי מגילת רות הבאים, שבהם מתוארת קרבת אמת בין החמות לבין הכלה, שהייתה לה כבת. אף על פי כן, פשוטו של פרק א אינו מבטל את גם את הפרשנות לפיה נעמי התעלמה מכלתה רות.

סמל לא בחרה בתיאור שפת גוף, פזו המצויה במקרא, אלא בניסיון נוסף של נעמי לשכנע את רות במילים. אולם נמענתה איננה רות המקראית, אלא רות בת זמננו. היא בחרה להיאחז בדמותה של נעמי כעילה "להציב מראה מול מציאות חייהם של עשרות אלפי עובדים זרים החיים בקרב החברה הישראלית" (רפל, סמל, 2015, 6). כמו בשירים שנדונו לעיל, גם בשיר זה אין לה עניין בפירוש המגילה אלא בהארת משמעויותיה בזמן הזה. עם ישראל אינו עוד עם רחום, המצווה על אהבת הגר והתושב הזר (שמות כב, 20; כג, 9, וראו שופמן, תשס"ה), אינו אמפתי ככועז שגאל את רות, גם לא כנעמי שהנחתה אותה באומץ רב, כמתואר במיוחד ברות ג. עם ישראל מאוים על ידי הגר הלא מוכר, וברוב המקרים מזהה בו "אֶת אוֹת הַנֶּכֶר". מכותר בפחדים, הוא נועל עצמו מפני זרים, מתנכר לחמלתו (ראו ויגודה, תשס"ד), נצור בגבולות ביתו, סגור באימה, כתיאוריה של סמל, החוברים זה לזה במדרג עולה. שלוש פעמים מצווה נעמי על רות: "אַל תֵּלְכִי אִתִּי, רות". היא מסבירה לה שישאל אינה "אֶרְץ בְּחִירָה" עבורה, ומדגישה שרצונה להיפרד ממנה אינו כרוך ביחסיה האישיים עמה. על אף אהבתה ויחסה אליה כבת ("פִּלְתִּי כְמוֹ בְּתִי"), היא משוכנעת ומנסה לשכנע, שלא תוכל להיקלט בארץ לעולם. אהבתה לרות (ולערפה) מסתמכת, כמו כן, על פסוקי מקרא מפורשים ורצופים כמו בא להלן:

וַתֵּאמֶר נְעֻמִי שִׁבְנָה בְּנָתִי, לָמָּה תִּלְכְּנָה עִמִּי? הֲעוֹד לִי בָּנִים בְּמַעַי, וְהָיוּ לָכֶם לְאֻנְשִׁים? ! שִׁבְנָה בְּנָתִי לָכֵן, כִּי זָקַנְתִּי מִהָיֹת לְאִישׁ, כִּי אֲמָרְתִּי: יֵשׁ לִי תִקְוָה גַם הַיְיָתִי הַלְיָלָה לְאִישׁ, וְגַם יִלְדָתִי

בנים. הלהן תשברנה, עד אשר יגדלו?!, הלהן תעגנה לבלתי היות לאיש? ! אל בנתי, כי מר לי מאד מכם כי יצאה בי יד יהוה (רות א, 11–13).

התואר "בתי" מופיע גם בפרקים ב, 22; ג 1, 16, 18. כך מכנה בועז את רות פעמיים (ג 10, 11). אף על פי כן בוחרת 'נעמי של סמל' לוותר עלי 'בתה', כדי למנוע ממנה סבל ידוע מראש. השיר נחתם בהפיכת משמעות המילים המקראיות (או נרדפיהן), שנבחרו לשמש כמוטו לשיר (רות 16), כמודגש להלן:

<p>רות א 16</p> <p>אל-תפגעני כי לעזבוך לשוב מאתך: ובאשר תליני אלין.</p> <p>עמך עמי, ואלהיך אלהי.</p> <p>באשר תמותי אמות, וישם אקבר; כה יעשה יהוה לי, וכה יוסיף כי המות יפריד ביני ובינך.</p>	<p>גרה</p> <p>שובי אחר</p> <p>כי ביתי לא ביתך, וביתך לא ביתי</p> <p>שמי מואב הם שלך, עמי לא עמך, אלהי הוא לא לך.</p> <p>עד יום מותך עד יום מותי.</p>
---	--

נוסיף עוד, כי אף על פי שעניינו של השיר בנעמי וברות, מוזכרת בו, כבדרך אגב, שרה אמנו (תואר המסביר את מעשיה של שרה, שנבעו מנאמנותה להיותה אם אומה, אולם סמל לא כנתה אותה בתואר זה), שאותה כבר פגשנו בשיר "שרה, שרה" ("ישם שרה שלחה למדבר את הגר"). סמל משווה בין יחס עמנו לזרים לבין יחס שרה הגבירה אל אמתה. מסתבר, שגם לו הייתה מודעת לסיבות האמוניות-תאולוגיות שניתנו על ידי חז"ל ופרשנים מאוחרים לגירוש הגר, יחסה אליהן אירוני, שכן היא שמה את התואר 'עם נבחר' בעל המטען החיובי, לכאורה, בין מירכאות כפולות ('הם קוראים לעצמם "העם הנבחר"').

לסיכום, סוגתם של שני השירים הראשונים דומה. שניהם ליריים. צורת "אחים בדם" מדמה סוניטה חצויה. לשלישי, "גרה", יסודות דרמטיים לצדם של אפיונים ליריים מובהקים. אולם גם אם הסוגות אינן חופפות לחלוטין, שלושתן ממוקדות בסוגיית היחס ל'אחר': מבחינת קין הבל היה 'אחר'; הגר הוערכה כ'אחרת' בעיני שרה, והזרים הם 'אחרים' בעיני עמנו כיום. אולם בעוד ש"אהבת אחים" ו"שרה, שרה" נאמנים לתיאור המקראי, ובשניהם התהייה מה היה קורה לולא התרחש כפי שהתרחש, עומד השיר "גרה" בסתירה גמורה לתיאור אחרות נשים יוצאת דופן במגילת רות (שתוארה בבהירות חדה בהרצאתה 'על כלות וחמיות: מגילת רות' (16.5.2017), לא עוד קרבה בלתי מובנת בין כלה מואבית לחמות יהודייה "בימי שפט השפטים", אלא ניכור עמוק בין יהודים לזרים, המתבטא גם במצלול מסמן רוע בסופו של כל טור:

<p>אל תלכי אתי, רות, נפרד יקרה (=רע)</p> <p>מן העבר ההוא זו לא ארץ בחירה, (=רע)</p> <p>ישם יצביעו עליך, ידברו בך סרה, (=רע)</p>	<p>לעולם תהיי בשבילם "הגרה". (=רע)</p> <p>נכרֶה פֶּאן בִּינִינו, אִשֶׁת צָרָה (=רע)</p> <p>על משקוף ירשם "פה גרה גרה". (=רע)</p>
---	--

הצימוד שונה החרוז בסוף הטור האחרון ("גְּרָה גְּרָה") אף מעצים את רושמו של הרוע. המציאות המקראית אמנם שונתה מן הקצה אל הקצה, אולם, אליבא דסמל, נעמי לא שינתה את פניה. כאז כן עתה, מעידים דבריה על דאגתה לכלתה.

עם זאת ועל אף זאת אין להתעלם מהעובדה, שלמרות אכזבתה העמוקה מבני עמה, סמל אינה מוותרת על כינוי שייכות מְבִטָא יחס אוהד למולדתה ("מולדת שלי"), העשוי אולי להעיד על תקווה סמויה: שמא בעצם הסבת תשומת לב הקורא לעולל יתחולל באחד הימים מהפך, וכנעמי "נַן־בְּקֶשׁ [גם אנו], [לָהֶם, לזרים], מְנוּחַ אֲשֶׁר יִיטַב [לָהֶם]" (בהתאמה לרות ג, 1).

ב. עיון ביצירות חיים נחמן ביאליק

שותפים רבים לתחושותיה, מגמותיה וחלומותיה של סמל, אולם רבים (אולי יותר) מתנגדים להן. אחד הבולטים שבהם הוא חיים נחמן ביאליק, אשר קדם לה בשנים רבות, לא זכה לחיות כמותה במדינה קיימת, חיה ובוועטת; גם הוא נתקל בשנותיו בארץ בעוינות ובכריונות ערבית מחד גיסא, ובפוגרומים עקובים מדם יהודי בגולה מאידך גיסא. ביצירותיו, המוצגות בהמשך, הוא מתמודד עם סוגיות דומות לאלה שהועלו בשירי סמל, הגם שבהן מתנכל גוי ליהודי, בעוד שב"שרה, שרה", וב"גרה" – יהודי לגוי.

שתי יצירותיו: השיר הפזמוני, "יעקב ועשו", והלגנדה, "מגלת ערפה", השואבת את תשתיותיה בעיקר ממגילת רות המקראית, מפירושי חז"ל למגילה, ואף מספרי מקרא נוספים. מתאימות להתבוננות משווה לשירי סמל, מפני שייעדן אחד.

יעקב ועשו

א

עֵשׂוּ מְשָׁפִים לְבֵית הַמְרוֹזֵחַ,	עֵשׂוּ חוֹזֵר לְבֵיתוֹ פְּלִילָה –
חֵבֵית מְשָׁקִים מְפִיו תִּתֵּן רִיחַ.	אֹי לָהּ לְאִשְׁתּוֹ מְאָגְרוֹף יַד בְּעֵלָה.
אֹי, אֹי, אֹי,	אֹי, אֹי, אֹי,
אֹי לְעֵשׂוֹ גּוֹי!	אֹי לְעֵשׂוֹ גּוֹי!
כּוֹסוֹ – חֲיִיו,	זְרוּעוֹ – חֲיִיו,
לְשִׁתּוֹת חֲיִב,	לְהַפּוֹת חֲיִב,

ב

יעקב משפִים לְבֵית הַתְּפִלָּה,	יעקב חוזר בְּעֵרֵב אֶל-נְוֹ,
נוֹתֵן לְיוֹצְרוֹ שְׂבַח וְתִהְלָה.	אִשְׁתּוֹ וְיִלְדֵיו מְשִׁמְחִים לְכָבוֹ.
הו, מֵה-טוֹב	הו, מֵה-טוֹב
חֵלֶק יַעֲקֹב!	חֵלֶק יַעֲקֹב!
אֶל צוֹר חֲיִיו	בְּנִיו – חֲיִיו,
לְהוֹדוֹת חֲיִב,	לְגַדְלֵם חֲיִב,
כִּי שָׁמוֹ יַעֲקֹב.	כִּי שָׁמוֹ יַעֲקֹב.

אמנם סמל לא הקדישה שיר ייחודי לתאומים יעקב ועשו, אך הם מסמלים הפכים כקין והבל וכשרה והגר, וכאזרחי מדינת ישראל והזרים המתגוררים בה (בני דמותם העכשוויים של רות ואנשי בית לחם) בשיריה הנדונים. על כן יעומתו בהמשך עם "יעקב ועשו". בשיר⁵ יש טורים פזמוניים המופיעים לסירוגין. הראשון עוסק בעשו, ופזמונו: "פּי עַל-כֶּן הוּא גוּי". האחר – ביעקב ופזמונו: "פּי שְׁמוּ יַעֲקֹב". לפי הסיפור המקראי (בראשית כה, 25) הם תאומים שאינם זהים לא במראהם, אף לא בעיסוקם, אך לביאליק אין עניין באלה; עניינו בהשוואת תכונות אופיים: עשו משכים לבית המרזח ומתבשם, ולכן "אוי לָהּ לְאִשְׁתּוֹ מֵאֲגֻרֹף יָד בְּעֵלָהּ [...] לְהַפֹּת תֵּיב, / פּי-עַל-כֶּן הוּא גוּי". לעומתו יעקב מְשָׁפֵים לבית התפילה כדי להודות לבוראו, שמח בבני משפחתו ומחויב לפרנסם בכבוד, "פּי שְׁמוּ יַעֲקֹב". לא לחינם חרז ביאליק "תֵּיבוֹ" ב"תֵּיב"; יעקב מצא את ייעודו ("תֵּיבוֹ") במילוי מחויבויותיו לבני ביתו. בעוד שמו של יעקב מפורש, עשו כונה בכינוי רומז ("הוא"), תיאורו מלווה בקריאת "אוי", מאפיין קינתי מובהק (ראו הורוביץ, תשס"ח, 50), בניגוד לקריאת "הו" המבטאת שמחה, צהלה ונחת רוח. בשל היות השיר פזמוני, בעל אופי קליל וקליט, אין ביאליק נגרר לפרשנות אודות אפיוני האחים, אולם יש לו כמובן על מה לסמוך, כעולה מזכירתו של יעקב (ולא של עשו) ב"ברכת אברהם" (בראשית כח, 3–4; ראו נבון, תשס"ב, 34–35). אם כן על פי שיר זה אין כל סיכוי לגישור בין יעקב לעשו. בהיותם הפכים בכל, לעולם לא יחברו איש לרעהו.

מְגִלַת עֶרְפָּה

דין דומה לאגדה המחורזת "מגלת ערפה" (באינטרנט: תוספת למגלת רות; ראו פרויקט בן יהודה: "מאגדות שלמה המלך"). מגילה זו היא אחת מתוך סוגות משנה של האגדה. בניגוד להגדה, המציגה עובדות כמעט ללא הסבר, באשר כל הסבר מוביל לפשטנות, לחד צדדיות ולמגמתיות, מעוניינת הלגנדה במאורע עצמו, על מורכבותו ועל סתירותיו. לכן היא מספקת הסברים, תיאורים, הערכות ותוספות מגמתיות דתיות. זוהי צורה של תשובה ולא של שאלה (כגן, תשמ"ג, 34–35), ממילא היא ארוכה יותר מהגדה. בזו שלפנינו יש שלושה חלקים. שני הראשונים מגוללים את תולדות חייה של ערפה מלידתה עד בלותה. עניינו של החלק השלישי – תיאור מפגש דמים בין דוד, בן שילשים לרות, לבין גלית, בן שילשים לערפה. חלקה של רות שולי, כי לא עליה ביקש ביאליק לספר. סיפור חייה כבר "כתוב בְּמִגְלַת רות". בנוסף למגילת רות שאב ביאליק את תשתיות יצירתו ממקורות מקרא שונים (דוגמת ההיגד 'היטיב בעבור' [בראשית יב, 16]. תיאורו של גלית לקוח כולו משמואל א יז, 4–7, ותיאור רות – מתהלים צב, 15) וממדרשי חז"ל (בעיקר רות רבה ט, יב, יד, כ). ביאליק דן את ערפה בת עגלון ברותחין מרגע לידתה. היא הייתה נערה יפיפייה ונחמדה למראה, כאחותה רות. בעוד

⁵ קדמה לשיר גרסה אידיית מולחנת. הוא שרד בשני כתבי יד מהשנים תרנ"א ו-תרנ"ב, ובשניהם מצוין תאריך הכתיבה 1986 (מירון תשכ"ט, 171). ראו שם דבריו על המקור האידי ועל השיר העברי. יש לציין, ששיר נוסף בשם זה, נמצא במהדורתו המדעית של אורלן (תרנ"ח, 171–177). יש לשים לב לכך שאצל סמל, בניגוד לביאליק הכותרים אינם מנוקדים.

רות הייתה תמה וצנועה, ומדומה לאיילת-שדה, הייתה ערפה הוללה וסוררת ועת-נפש מעודה כבכרה קלה". שונותן זו מזו מוסברת בכפילות פניו של אביהן, עובד אלוהי ישראל מחד גיסא, ועובד כמוש אלוהי מואב מאידך גיסא; ערפה ירשה מאביה אפיונים מואביים, ואחותה, רות – אפיונים יהודיים: "ועגלון מלך מואב איש פריא וכבד-בשר ושמן-מפרקת כתוא הפשן [...] ויעבוד את פמוש אלהיו בשמחה וכטוב לכב [...] וככל-זאת ירא כסתר לבו גם את אלהי ישראל ויתן כבוד לשמו" (מגילת ערפה, חלק א).

ביאליק אינו נאמן למקרא בתיאור פרידת ערפה מחמותה. על פי פשוטו של מקרא, שלא כרות שדבקה בנעמי, שוכנעה ערפה לשוב אל עמה. אולם שיבה זו אינה עומדת בסתירה להתרגשותה הכנה מהפרידה. כרות הוסיפה גם היא לבכות ולנשק לחמותה (רות א, 16). לא כך סבור ביאליק. לדידו, היא "שלקה את חמותה עד גבול השדה". לנשיקתה התייחס כאל 'מס שפתיים' ולא כביטוי לאהבה.

נראה שבתיאור מוסריותה המפוקפקת של ערפה הושפע ביאליק מהתיאור המדרשי, לפיו "נתערבו בה ערות גויים של מאה בני אדם [...] מאה ערלות גויים שנתערו בה כל הלילה. רבי תנחומא אמר אף כלב אחד" (רות רבה, כ. על מאה ערלות גויים ועל שיתופו של כלב במערכות היחסים הוא למד משמואל א יז, 23). לגרסת המדרש כבר בלילה הראשון, עם פרישתה מחמותה הפכה ערפה הנאמנה לפרוצה, בין אם התעברה מאחד או ממאה, בין מבני אדם בלבד או גם מבעלי-חיים! (לעניין עיבורה ראו רש"י על סוטה מב, ירושלמי יבמות ד, ב, חולין קכז, בכורות ח) ביאליק (מגילת ערפה, חלק א) המיר מאה גברים בענק אחד, 'שווה-ערך' למאה:

ויעבר פלשתי על שדה מואב, והפלשתי איש מדות וגבר חלצים, מילידי הרפה [...]. ויסר הענק אל בית ערפה וילן שם לילה. ותרא את פחו ואת-גבהו ואת-הדר מדיו ונשקו ותצמד לו, ותלף אחרי מאהבה הערל הפלשתי גתה עירו פאשר ילף הפלב אחרי אדוניו.

ביאליק נטל מהמדרש פלב, אך השתמש בו כדימוי להיצמדותה לענק אנושי ולא כשותף ליחסי אישות משותפי חיות. בניגוד למדרש הוא הבחין בין הרפה לבין ערפה. ובכל זאת אין תיאורו מיטיבים עם ערפה, שנגררה אחר חיצוניות, המתבטאת בכוח, בגובה, במדים הדורים ובנשק. היצמדותה אל הערל נדמית להיצמדות חייתית. בחירתה בענק פלישתי מובנת. הייתה זו דמות מהופכת לחלוטין לדמות כיליון (בהוראת כליה), אישה היהודי, שלא רק שמו מעיד עליו ועל טיב יחסיו עמה, אלא גם תיאורו, כמו גם תיאור אחיו, רך וענוג בילדותו וכפרח מתעלף – בניגוד גמור למאהבה הפלשתי.

לימים בלתה ערפה מזקנה, אך המשיכה להיות הומייה וסוררת, היושבת "פל הימים על אם הדרך [...] קאחת הנבלות" (ראו מעשה תמר שהיה חד פעמי, ולצורך מצווה, בבראשית לח, 14), בניגוד מוחלט לרות, אשר נותרה בזקנתה "דשנה ורעננה, וידיה לא יגעו מזרע צדקה וחסד ורחמים". האחת – גשמית. השנייה – רוחנית. האחת – טמאה. השנייה – טהורה. ערפה ורות – חול וקודש – לא הוסיפו להיפגש מאז נפרדו בדרך לבית לחם.

כיוון שלגנדה מתיימרת להיות בהירה וחדה, מצוינות בה במפורש גם מסקנות המתבקשות מאליהן, כגון אנלוגיה בין אבות לבין בנים: "כעץ פן פריו ופרי פריו, וכח אבות בןרעם אחריהם עד עולם" (מגילת ערפה, סוף חלק ב).

אין בערפה ולו צד אחד של זכות. נשאלת השאלה: מדוע שנאה המספר כל כך? נראה שהתשובה לכך מצויה בפרק השלישי של הלגנדה, בו מתואר המפגש הטרגי בין דוד ונָלית, "שְׁנֵי צְאָצְאֵי הָאֲחִיּוֹת הַמּוֹאֲבִיּוֹת, עֲנָק פְּלִשְׁתִּי וְנֶעֶר עֲבָרִי, הַתִּיצְבוּ בְּגֵיאַ הָאֶקֶד מוֹל רְעֵהוּ" (מגילת ערפה, סוף חלק ג).

בניגוד לתביעתה של הסוגה לסיום סגור – סיומה של הלגנדה נותר פתוח. ביאליק חותם בתיאור עמידתם של הפלישתי והעברי זה מול זה, כאשר "מְשֻׁטְמַת מְוֹת, מְשֻׁטְמַת גּוֹי וְאֵלֶּהִי לְגוֹי וְאֵלֶּהִי, בְּעֶרְהָ בְּעֵינֵיהֶם" (שם), ולא בתיאור תוצאות הקרב. תם ולא נשלם, כי נָלית ודוד אינם מסמנים את עצמם בלבד, אלא יהודים ושונאיהם בכל הדורות. תוצאות הקרב האחד אינן מעלות ואינן מורידות. מה שחשוב הוא עצם קיומו של קרב נצחי, שיחזור שוב ושוב. "בידוע שונא עשו ליעקב" מאז ועד עתה (רון, 1990, 35). לפיכך לא יכול היה ביאליק להיטיב עם ערפה, אָמָה של מלכות גויים (רון, שם, 32), לעומת הרצון ליפות עד אבסורד את דמותה של רות, אָמָה של מלכות ישראל.

לסיכום, הערכתו הכה שלילית של המספר את דמותה של ערפה נובעת מעמדה תיאולוגית-לאומית מובהקת: גויות ויהדות לא תחבורנה זו לזו לנצח. רות ניצלה מהווייתה של גויות, הכרוכה בזנות ובפריצות, כי "בְּאֵהָ לְחֶסֶת תַּחַת פְּנֵי אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל" (מגילת ערפה, תחילת חלק ב). דוד, ששם אלוהים חיים על שפתיו, יכול היה להסתפק בחמישה חלוקי אבנים כדי להילחם בענק אימתני. ואילו לנָלית, ששם אלוהים נעדר מפיו, לא עזרו גובה, כובע, שריון וכידון. זו תפיסת עולמו התיאולוגית-היסטוריוסופית-לאומית של המחבר המשתמעת ב"מגילת ערפה" וב"יעקב ועשו" כאחת.

ג. עיון משווה: מה בין סְמַל לביאליק?

עמדות סְמַל וביאליק בסוגיית יהודים וגויים מקוטבות לחלוטין. הסוגות הספרותיות שנבחרו על ידם שונות. שירי סְמַל הם ליריים, המשמיעים קולה של משוררת נוכחת, יודעת כל ובעלת ניסוח בהיר וחד ברובד הגלוי של כל אחד מהם. ב"אחים בדם" היא משתפת את הקורא בהערכתה את מעשה הזוועה של קין. לדעתה, לו רק מסוגל היה להתנצל היה הבל נשאר בחיים, אף כי מה שנדמה בעיניה כמחווה קלה – בקשת סליחה – בידוע שקשה היא, ומעטים בלבד מסוגלים לבצעה. ב"שרה, שרה" מצטערת סְמַל על כי לא יכלה ל'התערב' בעת שילוח הגר ולהציע לשרה להימנע מגירושה. לו רק יכלה "לְסַפֵּר בְּרֵאשִׁית [...] לְהַפְנִיס / בְּפָרֶק פִּי-אֶלְף לְחֹלֶל אֵינָה נִס, / לְהוֹסִיף עוֹד שוֹרָה / וְלוֹמַר כֶּף לְשׂוֹרָה: אֵל תִּגְרָשִׁי אֶת שְׂפָתַי הַגֵּר / אֵל תִּגְרָשִׁי אֶל הַמְדַבֵּר", הייתה חוסכת "מִפְּאֵן וְעַד סוֹף הַדּוֹרוֹת. [...] מֵאֲתָנוּ הַמּוֹן צְרוֹת". שני השירים נאמנים לעובדות התיאור המקראי ומוסיפים עליו את השלכותיו על כל הדורות הבאים בעולם בכלל ועל ישראל והעמים בפרט. בשיר, "גרה" שמה סְמַל בפי נעמי דברים שלא רק שאינם מצויים בפשוטם של כתובים, אלא אף נראה שהם מנוגדים לו, בהסתמך על פרקים ב-ד, המתארים קשרי חמות וכלה נדירים בקרבכם. למעלה מזה, נעמי המקראית אינה מגיבה מילולית להצהרת האמונים האישית והאמונית של רות. היא חדלה לדבר אליה, ספק מתוך

תרעומת, ספק מתוך השלמה והבנה, שהחלטתה של רות להידיבק בה היא סופית. הפרשנות לפסוקים אלה מגוונת – לעתים מקוטבת – אולם לסמל אין כל עניין בה. גם לא באירוע הממשי כפי שהתרחש בזמנו. הזמן הזה מעניין אותה. היא גוררת את נעמי ואת רות לסוגיית יחסינו – יהודים שוכני הארץ הזו, שאליה שבנו מהגלות, שם היינו זרים בכל מובן אלפיים שנה, ומנוסים עד צוואר בתחושות ניכור – לזרים השוכנים בתוכנו.

"אחים בדם" עוצב, כנראה, מלכתחילה כסוניטה חצויה, המאופיינת לרוב באמירה לוגית אידאולוגית, שהרי משנתה הברורה בסוגיית שנאת אחים-עמים אינה צריכה ראייה או הסבר בשיר זה (אם כי גם בשיר הלירי, "שרה, שרה" ובשיר הדרמטי, "גרה", נשמע היטב קולה של משוררת מובלעת-משתמעת).⁶

קולו של ביאליק, לעומת זאת, אינו ישיר. אין הוא משמיעו בגוף מדבר. בשיר, "יעקב ועשו", בחר להשתמש בסוגה פיזמונית עממית, כדי לבטא, כמשורר יודע כל, הבדלים מהותיים בין עשו השיכור והמכה לבין יעקב הלומד, מפרנס, אוהב ודואג לבני משפחתו. ארבע קריאות קינה, "אוי, אוי, אוי / אוי, מאפיינים את הגוי, לעומת אזכור כפול של "הו, מה-טוב / חלק יעקב!" (ראו במדבר כד, 5: "מה טובי אהליך, יעקב; משפנתידך ישראל") המאפיין את היהודי מאז עשו הקדמון ועד עצם היום הזה.

בשניים משיריה בחרה סמל להשתמש בכותרים שאינם מזכירים את שמותיהם הפרטיים של הדמויות. במקום קין והבל, בחרה ב"אחים בדם" – צירוף אירוני, שכן היגד זה מציין לרוב קרבה אינסופית, גם בין מי שאינם אחים מבטן, שלא כתיאור יחסי קין והבל הן במקרא והן בשיר. לכותר "גרה" אין זכר במגילת רות. רות התגיירה רק לפי המדרש (רות רבה, י). אולם סמל נזקקת לשאלת מעמדה כזרה בארץ, נטולת זכויות אזרח ואדם. מעמדה הדתי אינו מעניינה. דומה שגם "שרה, שרה", אינו מאזכר רק את שמה הפרטי של שרה; השימוש הכפול בשמה מכיל משמעות נוספת, הרומזת לשררה (כאחת ממשמעויות השורש שר"ר. ראו אבן שושן, תשל"ה, עמ' שר-שרא), שבה נהגה שרה בצרתה. לעומת זאת, הכותרים שבחר ביאליק ליצירותיו אינם עקיפים: יעקב ועשו הם דמויות השיר הפזמוני, וערפה היא הדמות הראשית בלגנדה.

כאמור, בחירתו של ביאליק בסוגת הלגנדה ב"מגלת ערפה" חלקית בלבד, שכן סיומו של פרקה השלישי פתוח, בניגוד למקובל; אין בו תיאור תוצאות הקרב הסופיות בין הניצים שכן אין הן חיוניות להבנתה. הנער דוד, רועה הצאן בראשית דרכו, שטרם אומן למלחמה בשלב ההוא של חייו, מסמל את אֶהָיו בדורות הבאים. לעולם יהיו מעטים, נעדרי כחות פיזיים ותאבי מלחמות. בני דמותו יידרשו בכל הזמנים להתעמת עם שונאיהם, יורשי דמותו של גלית הענק ומִשְׁטֵמַת מְוֹת, [...] בַּעֲרָה בְּעֵינֵיהֶם", מאז ועד עצם היום הזה. ביאליק בחר בלגנדה, אולם

⁶ מחבר מובלע – קול סמוי שאחראי למשמעות הרעיונית של הסיפור, עוזר לקורא ליצור את אמונותיו ומחשבותיו לגבי הטקסט, מתוך מרכיביו השונים ומתוך האמונות המובעות בו. ראו: <http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=4186>. אמיר (2000). מספר יודע כל אינו דמות בסיפור. הוא מוסר את העלילה כמי שיודע ורואה הכל. כגון פרטים שהדמויות בסיפור אינן יודעות, או פרטים שהן יודעות אך לא "סיפור" לו, כמו הרגשותיהן ומחשבותיהן. הקורא מזהה אותו, בדרך כלל, עם הסופר. אמיר (שם),

שינה את תכונותיה, כי לא ביקש לספר באמצעותה אגדה, אלא סיפור חיים אמתי, החוזר ונשנה תמיד, בחינת "בכל דור ודור קמים עלינו לכלותינו".

במישור הרעיוני אידאולוגי כמהה סמל לשלום עולמי, לאחווה בין שכנינו, אחינו למחצה, הערבים, כמו גם להכלת זרים, ואילו ביאליק סבור כי סיכוי לשלום לא היה ולא יהיה לעולם. סמל הייתה רוצה שיתממש, אף שהיא מודעת לקשיי התממשות. ביאליק אינו שותף לחלומותיה. עמדתו מעוגנת באידאולוגיה אמונית לאומית. כן גם עמדתה של סמל, הגם שהיא מקוטבת לשלו.

עניינו של מחקר זה בבחינת יצירות ספרות, אולם נראה שקשה לנתקו מתחומי דעת משיקים, כתנ"ך – נקודת המוצא של ביאליק וסמל, וכתורה שבעל פה, שביאליק היה אמון עליה במידה רבה, ואשר ממנה שאב את הגיגיו בסוגיית יעקב ועשו הפרטיים ומייצגי האומות כאחת. "יעקב ועשו" ו"מגלת ערפה" ממחישות את מטבע הלשון הידוע שנוסח על ידי רשב"י: "הלכה בידוע שעשו שונא ליעקב" (ספרי, במדבר ט). מוזר שימושו במילה "הלכה". יכול היה לוותר עליה ולהסתפק ב"ידוע שעשו שונא ליעקב". אלא נראה שהתכוון לומר, שאין לחפש טעמים לשנאה. זו הלכה פסוקה ללא טעם. מציאות שאינה ניתנת להבנה. אמת היא, ש"לא לכל הגויים נוח להודות בשנאה בלתי מוסברת זו", כדברי מלמד (תשנ"ג, ראו גם חלויה, תשס"ו):

הם מנסים להסתיר אותה, לחפות עליה, להתעלם מקיומה, להכחיש אותה. אבל היא קיימת. יש שמנסים להילחם בה ולעקור אותה [...] לכבוש אותה. אך לא תמיד הדבר עולה בידם, ומפעם לפעם הטבע מתפרץ בסערה מרושעת של אנטישמיות איומה.

"יעקב ועשו", ו"מגלת ערפה" מאמתות את קיומה של הלכה זו. ביאליק דבק בה. סמל נלחמת בה בדרכי נועם. הגם שהיא מודעת לכך שהסיכויים מעטים – כעולה מדברי נעמי לרות ב"גרה" "כִּי בֵּיתִי לֹא בֵּיתָךְ, / וּבֵיתְךָ לֹא בֵּיתִי / עַד יוֹם מוֹתְךָ / עַד יוֹם מוֹתִי" – היא אינה מוותרת על הצעותיה להתפייס, להתנצל, לבקש סליחה, להימנע מרצח אח או מגירוש אם וכן ולאמץ את ה'האחר'.

יש לציין, שאליבא דביאליק, עשו הוא הרודף את יעקב. כך גם ב"אחים בדם" לסמל – אם נראה בעשו את יורשו הסמלי של קין. המצב הפוך ב"שרה, שרה" וב"גרה", במיוחד בהיגדים: "לְעוֹלָם תִּהְיֶי בְּשִׁבְלֵם הַזֶּה" / נִכְרְיָה פֶּאן בִּינִינוּ, אֲשֶׁת צָרָה / עַל מִשְׁקוֹף יְרֻשָׁם פֶּה גְּרָה גְּרָה".

סיכום

סמל וביאליק מהלכים בנתיבים מנוגדים אידאולוגית. הגיגיהם בסוגיות יחסי אחים ועמים המתכחשים להיותם קרובים, אינם ייחודיים להם. רבים הילכו בנתיביהם מעולם, ואחרים יצעדו בהם לעולם (להוציא ימים שבהם תתגשמה נבואות מבשרות שלום עולמי, כמתואר, לדוגמא, בישעיהו סו, 20–21), כלשון קהלת (א, 9), החותר לאמירות אוניברסליות, או כנוסח המקביל בהקשר לאומי, של גרינברג (תשנ"ג, 37): "אֲשֶׁר יִהְיֶה בְּעֵתִיד, כְּכֹר הָיָה לְפָנֵינוּ, / וְאֲשֶׁר לֹא הָיָה, לֹא יִהְיֶה לְעוֹלָם". בין כך ובין כך, פירושי ביאליק וסמל כאחת הם פרשנות בת זמננו,

"המאתגרת מחשבתית את הקורא בספר הספרים", כדעתו של רפל (סמל, תשמ"ח, 5). את מה שכתב בסיפא של דברי הפתיחה שלו למזמור לתנ"ך ניתן להכיל על שני היוצרים, הרחוקים בזמן, אולם קרובים בניסיון לפצח את חידת השנאה בין אחים, עמים וזרים. להלן דבריו של רפל (שם) בשינויים הכרחיים, כמתחייב מהעובדה שהוא מתייחס למזמור לתנ"ך בלבד, ואנו – לחמש היצירות שנידונו במחקר:

יצירותיהם הם פרשנות מקורית, מרתקת, מלאת כבוד ועם זאת בעלת חירות יצירתית, והם מעידים על דבריהם של חכמי-ישראל בימי הביניים "שבעים פנים לתורה". פירושיהם ל"אחים בדם", "שרה, שרה", "גרה", "יעקב ועשו" ו"מגלת ערפה" הם אחדים מאותם שבעים פנים.

מקורות

- אבן שושן, א' (תשל"ה). המלון החדש, ג, ירושלים: קרית ספר.
- אורלן, ח' (תשמ"ג). בתוך מירון, ד' (עורך), חיים נחמן ביאליק: שירים תר"ן–תרנ"ח. תל אביב: דביר ומכון כץ לחקר הספרות העברית.
- אמיר, ד' (2000). שיח סיפורים. תל-אביב: מט"ח, המרכז לטכנולוגיה חינוכית;
- מחבר מובלע, או מחבר משתמע, מתוך: <http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=4186>;
- מספר יודע כל, מתוך: <http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=4176>;
- lyric poem, מתוך: <http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=10488>;
- ביאליק, ח"נ (תש"ך) כל כתבי חיים נחמן ביאליק. תל-אביב: דביר.
- גרינברג, א"צ (תשנ"ג), כל כתביו, ה; ו. ירושלים: מוסד ביאליק.
- הורוביץ, ט' (תשס"ח). הקינה בשירת אורי צבי גרינברג, חיפה: המרכז לטכנולוגיה חינוכית.
- ויגודה, מ' (תשס"ד). 'הזיכרון והמשפט: 'וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים'', <http://www.daat.ac.il/mishpativri/skirot/154-2.htm>.
- חליה, פ' (תשס"ו). 'עשו ויעקב – תאומים ולאומים', פרשת תולדות, דף שבועי מס' 629, <http://www.daat.ac.il/mishpativri/skirot/154-2.htm>;
- לסיפור מודרנית: מסה, מחקר, עיון. : תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- לב-ארי, ש' (2017), יוצרת של תיקון עולם, ישראל השבוע, 415, 8.12.2017, עמ' 22.
- ליבוביץ, נ', עיונים בספר בראשית בעקבות פרשנינו הראשונים והאחרונים, ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים תשכ"ט.
- מדן, י' (תשע"א). דוד ובת-שבע: החטא, העונש והתיקון, תבונות: אלון שבות.
- מירון, ד' (תשכ"ט) (מהדיר), שירי ביאליק. תל-אביב: דביר. מתוך: <https://www.zemereshet.co.il/song.asp?id=1177>.
- מלמד, ז"ב (תשנ"ג). 'בין ישראל לעמים', <https://www.yeshiva.org.il/midrash/9448>;
- נבון, ח' (תשס"ב). בחירת זרע אברהם בספר בראשית, מגדים, לד, 25–35.
- סמל, נ' (תשמ"ח). הילד מאחורי העיניים; אחת זקנה, בן שמן: מודן.
- סמל, נ' (2013). דבר על מקום המצאם דרמה טלוויזיונית, מתוך: <https://vimeo.com/103556018>;
- סמל, נ', צחוק של עכברוש (2001). תל-אביב: ידיעות ספרים.
- סמל, נ' (1999). (שותפה לתסריט), לומר קדיש וללכת, הטלוויזיה הלימודית.
- סמל, נ' (2015). מזמור לתנ"ך. רעננה: אבן חושן.

- סמל, נ' (16.5.2017). 'על כלות וחמיות: מגילת רות'. כנס בנושא 'על כלות וחמיות', בית הסופר. מתוך <https://www.youtube.com/watch?v=3CNJeWYJsaU>.
- רון, צ' (1990). עיון ב'מגלת ערפה, **ספרות ילדים ונוער**, טז, 30–37.
- רפל, י', 'יהדות עברית-ישראלית: פתח דבר', נ' סמל, **מזמור לתנ"ך**, אבן חושן, רעננה 2015, 5–8.
- שופמן, י', "וכי יגור אתך גר בארצכם לא תונו אותו", מתוך <http://www.daat.ac.il/mishpat-ivri/skirot/207-2.htm>.
- שפיר, א' (תשנ"ה). האמנם רימה יעקב את יצחק?, **הגיגי גבעה, ג**. מתוך <http://www.daat.ac.il/daat/tanach/tora/haomnam-2.htm>.